

Hoffmann Béla

Szójelentés és szövegértelem

Az alábbi tanulmányt Umberto Eco-nak az a megállapítása inspirálta, amely szerint az irodalmi művek esetében az interpretáció szabadsága nem korlátlan, vagyis vannak téves, elvetendő interpretációk is.¹ Eco az interpretációk megítélésének kritériumaként a *szó szerinti jelentést, a szövegkohéziót és a lét ellenállását* jelöli meg (Eco 1990, 26, 33; Eco 1999, 66). E tanulmány leginkább az elsöre összpontosít, azaz a szó szerinti jelentés mibenlétét és annak interpretációs kritériummá emelését teszi vizsgálat tárgyává. Ám mielőtt erre sor kerülne, érdemes feltenni a kérdést: nem sok-e egyszerre ennyi kritérium? Vajon nem az első elégtelenségére utal az utóbbi kettő? Ha egyszer ráleltünk a „tolvajkulcsra”, amely csak a helyes interpretációkat nyitja, mi végre van szükségünk tartalék kulcsokra, vagyis további kritériumokra?

Nem csupán az bizonyul zavarba ejtőnek, hogy Eco a szó szerinti jelentést valamilyen általános, az adekvát interpretációkat verifikáló kritériummá lépteti elő, hanem az is, hogy az elsődleges jelentés fogalmát evidenciaként kezeli, holott az maga is magyarázatra szorul. Ecónál a szó szerinti jelentés a szótári alapjelentéseket, vagyis a szó „névértékét” foglalja magában, míg szintaktikai jelentését, azaz „helyi értékét” a szó a kontextusban nyeri el: a szövegértelem ruhazza fel – egyéb – jelentéssel. A szó szerinti jelentés mibenlétének kérdése már csak azért is problematikus, mert egy adott szónak több szótári jelentése is lehet. Elegendő az ún. *nomen verbumokra* (ég, nyúl, nyom, fagy) gondolni ahhoz, hogy belássuk: a szó szerinti jelentés fogalma további magyarázatra szorul. A probléma összetettségét illetően érdemes hangsúlyozni, hogy számos elmélet kétségbe vonja az ún. szó szerinti jelentés létét. Tinyanov 1929-es tanulmányában a szójelentést a szótári szó absztrakciójának tekinti, ezért azt kizárólag a megnyilatkozás, illetve a szöveg kontextusában látja értelmezhetőnek: „A szó absztrakciója tulajdonképpen afféle csomópontként működik, vagyis minden egyes esetben újszerűen töltődik fel jelentéssel, amely attól a lexikai rendtől és azoktól a funkcióktól függ, amelyek a beszéd önnön erejénél fogva hordoz” (TINYANOV 1965, 77). Más megfogalmazásban: „A szó nem létezik a mondaton kívül. A kiragadott szó egyáltalán nem »mondaton kívüli« feltételek között áll. [...] Amikor a kiragadott »szótári« szót kiejtjük, nem a »szót« kapjuk meg általában, nem tisztán lexikai szóhoz jutunk, hanem csupán más feltételek között található szót kapunk azokhoz a feltételekhez képest, amelyeket a kontextus kínál” (TINYANOV 1965, 78). Potebnya nyelvtörténeti aspektusból is problematikusnak látja a szó szerinti jelentés fogalmát, különösen az irodalmi szöveg tekintetében. Szerinte a költői nyelvben a szó külső formája (hangalakja) és a fogalom (jelentés) között az összefüggést a szó belső formája (képzete), vagyis a különféle kontextusokban valaha is felmerült történeti jelenté-

¹ Eco a modell-olvasó és a szöveghasználat fogalma által már a *Lector in fabula* című művében felveti ezt a kérdést, amely az *Interpretazione e sovrainterpretazione* című munkájában válik majd központi problémává (vö. Eco 1991, 59; Eco 1995, 33).

seinek sora teremti meg, míg e képzet a szó hétköznapi használatában már kihuny; ellenkező esetben maga a kommunikáció válna lehetetlenné (POTEBNYA 1990, 132–139). Ebből következik, hogy a hangalakban ott marad az előző jelentés nyoma. Vagyis minden szó azonos is önmagával, meg nem is. (A nyelvről szerzett információk ennél fogva megelőzhetik tapasztalataikat. A gyermek például referencia nélkül bánik a nyelvvel: számára a kultúra a nyelven keresztül, s nem a tapasztalati valóságon át közvetítődik.) Másféle választ ad kérdésünkre Paul de Man, aki – immár kifejezetten nem a szóra, hanem a nyelvi aktusra, a megnyilatkozásra vonatkozóan – a grammatikai és a retorikai jelentés egymást kioltó összeférhetetlenségét hangsúlyozza elemzéseiben (DE MAN é. n. 115–128). A *sensus litteralis/grammaticus* és a *sensus spiritualis* kérdése pedig, amint arra a filológiai és teológiai hermeneutika kapcsán Peter Szondi rámutatott, tudománytörténetileg igazolhatóan évszázadokra visszanyúló probléma (SZONDI 1996, 11).

Témámban előreszaladva felteszem a kérdést: vajon ahhoz, hogy Dante Vergiliusának „szó szerinti jelentéséhez” jussunk, maga a szó nem szorul-e előzetes interpretációra? Úgy tűnik, az Eco-féle elsődleges jelentés maga is csak interpretációs tevékenység eredményeként állhat elénk.

Amennyiben igaz az, hogy mindennapos tevékenységeink során valamiképpen mégis csak megértjük egymást (hiszen ha nem így volna, miért lenne szükség bármiféle tanulmányra?), s hogy erre maga a praxis szolgálhat bizonyossággal, akkor fel kell tennünk, hogy e megértés nyomán a kijelentés szemantikája végső soron megalkotható, vagyis hogy egy adott szituációban elhangzó kijelentés szó szerinti jelentése valamilyen képpen megragadható. E szó szerinti, a feladó és a címzett által közösen elfogadott jelentés elsődlegessége azonban mindig csak *utólagosan* bizonyosodik be: voltaképpen a mindenkori beszédszituációban teremtődik meg, így nem fordítható le az adott kijelentésben szereplő szavak szótári jelentéseinek összefűződő láncolatára. A gondot az okozza, hogy ha feltételezzük is a szó szerinti jelentés létét, verifikációja általánosan értelemben nem adható meg. További nehézségekhez vezet, hogy az irodalmi művek esetében a megértés-szituáció maga is a nyelv által és a nyelvben, ráadásul annak műfaji alávetettségében tétéleződik, ami többszörösen transzformálja az információ-átadást szolgáló mindennapos életszituációinkat.

I. Áttérvén tulajdonképpen témánkra, vagyis az irodalmi szövegek szorosabb vizsgálatára, megállapíthatjuk, hogy a szó szerinti jelentés a szöveg egyéb szintjei is megkérdőjelezhetik vagy megsemmisíthetik. Példa lehet erre az, amikor egy adott műfaj úgy alakítja át a kijelentés egyenes, „szó szerinti” értelmét, hogy a szó szerinti jelentés alapján nem cáfolható meg két, egymást kölcsönösen kizáró interpretáció, vagyis sérül a *tertium non datur* arisztotelészi elve. A konferencia szűkebben – *A meggyőzés formái a nyelvben* alcímben – meghatározott témájához kapcsolódva vegyük a dantei „Ulyxes-epizód” interpretációit, amelyekben a hős alakjának és pokolbéli helyének összefüggésrendszeréből kiolvasható szövegértelem olvasói újraalkotása nem választható el a beszélő *én* személyiségének megítélésétől. Az egyik lehetséges álláspont képviselői Ulyxes oratóijában csupán – írásban rögzített – beszédet látnak, monologikus hangot, „a lélek kiáradását”, ezért a monológot műfajilag a lírához utalják. E megítélés szerint az epizódban a szó név- és helyi értéke gyakorlatilag egybeesik, vagyis a nyelv kommunikatív funkciója tartható dominánsnak. A másik megközelítésmód Ulyxes megnyilatkozására mint írásra tekint, amelyben a hős szava maga is ábrázolt, autoreferens és dialogikus természetű, tehát műfaji vonatkozásban „regényi

szó”. Eszerint Ulyxes szónoklata a szerző, Dante szavát rejti; a szó a szóban alakzata a szöveg nyelvi-metforikus szerveződésében mutatkozik meg. Ez az interpretáció a nyelv *újraalkotásának* mozzanatát hangsúlyozza, s ezzel együtt azt, hogy a jelentés (az *arc-orr-nyelv-láng-tűz* metaforasor) a nyelvi forma aktivizálása révén teremődik újra. Az első álláspont képviselői Ulyxes retorizált beszédét tulajdonképpen elsődleges jelentésében avatják poézissé, míg a második megközelítés eltávolítja és újraszemantizálja az *oratio* mint megnyilatkozás jelentését, ezáltal idézőjelek közé téve azt (HOFFMANN 2000, 47–70). A szó szerinti jelentés mint verifikációs kritérium a két egymást kizáró interpretáció esetében *logikailag* mond csődöt: értelemképzését a műfaj megnyilatkozás-szervező ereje felülírja és átalakítja.

II. Nem vitatjuk Eco azon nézetét, amely szerint még ha végtelenül sok minden mondható is el egy műről, *bármí* nem mondható el róla. Ugyanakkor ennek okát nem a verifikálható jelentéseknek határt szabó szövegimmanenciában látjuk. Meglátásunk szerint a szöveg létmódját az önmagával való azonosság és nem-azonosság együttes megléte határozza meg – ebből azonban nem következik a korlátlan interpretálhatóság lehetősége. A szöveg – amint arra már a kései Lotman is rámutatott – olyan, akár a mag, amely „az eljövendő fejlődés csíráit sűríti magába, s nem valamiféle [...] csak önmagával egyenlő adottság. Struktúrájának belső, nem-teljes meghatározottsága – új kontextusokkal kapcsolatba kerülve – dinamikus változásának forrása. [...] A *Hamlet* ma már nem csak Shakespeare szövege, hanem a mű interpretációinak emlékezete is, sőt: azoknak a szövegen kívüli eseményeknek az emlékezete is, amelyekkel Shakespeare szövege asszociálódhat. Elfeledhetjük, mit tudott Shakespeare, és mit tudtak nézői, de azt nem, amit mi magunk az ő idejük óta megtudtunk. Ez pedig új jelentésekkel ruházza fel a szöveget.” (LOTMAN 2002, 33.) A kérdést tehát az intertextualitás és a műimmanencia problémája felől is megfogalmazhatjuk², különösen azok az esetekre való tekintettel, amelyekben a befogadó aktív részvételére fokozottan építő, nyitott szövegekkel állunk szemben.

A szavak és megnyilatkozások szó szerinti jelentésének jóváhagyó szerepére nézve gondot jelenthetnek az olyan *pastiche*-féle szövegek, amelyekben a hypertextus szinte teljesen ellenáll az értelmezésnek, ha nem ismerjük a hypotextust, vagyis a kiinduló szöveget. Ez a helyzet Tommaso Landolfi *Gogol felesége* című novellájának esetében is. A stílusimitációnak, valamint a Gogol és a gumibaba közti kapcsolat ábrázolásának köszönhetően a novella egyfelől újraképi és így reprezentálja, másfelől témájává is teszi a gogoli elbeszélésmódot. Nyilvánvaló, hogy a Gogol-szövegeknek, valamint az író életének beható ismerete, vagyis a Landolfi-novella kontextuális vonatkozásainak feltárása nélkül adekvát interpretáció nem születhet. Ugyanakkor ebben az esetben az interpretáció érvényességét a szó szerinti vett és egymást minduntalan kioltó megnyilatkozások nem támaszthatják alá, mivel itt a hangsúly egy *másik nyelvre* kerül. Leírható ugyan a Landolfi-novella stílusa, az azonban aligha, hogy ez a stílus egy sajátos költői nyelv fordítása, hogy *nyelv is és témaalkotó is* egyben. Emellett egy olasz átlagolvasó számára maga a Gogol név is szöveggént, vagyis értelemadásra váró egységként van jelen, nem pedig jelentéssel bíró szóként.

III. Az értelemképző irodalmi nyelv működéséből szükségszerűen adódik, hogy a hősök vagy a narrátor megnyilatkozásai a szövegegészbe illeszkedve *újrászemanti-*

² Az intertextualitásnak a szöveg identitását felszámoló erőként való értelmezése a francia posztstrukturalizmusban nyerte el megalapozását (vö. KRISTEVA 1996, 14–22; BARTHES 1997).

zálódnak, így nemcsak a „szó szerinti” jelentésében vett szó, de még egy megnyilatkozás értelme sem esik feltétlenül egybe a mű-egészbe való bekapcsolódása révén nyert értelemmel.³ Ennek fényében úgy tűnik, hogy a szövegkohézió ecóli fogalma további árnyalásra szorul. A dantei *Szinjáték* első énekének interpretációjából kireszthetnénk „egyik-másik nem éppen tökéletes *endecasillabót*”, és pusztán technikai, kivitelezési, szerzőhöz rendelt mozzanatra redukálhatnánk, amint azt Fubini és Croce teszi (FUBINI 1975, 192; CROCE 1966, 69). Ugyanakkor a narrátor Dante a kijelentés síkján utal rá, hogy nem tudja megfelelőképpen elmondani, miként történt eltévelyedése, s ez magából a költői nyelvből is kitűnik. Megnyilatkozásának lényege az, hogy azért nem emlékszik a történetekre, mert akkoriban úgy élt, mintha álomban járt volna. Ám ennek az írás szintjén mégsem kellene „döccenőkhöz” vezetnie. Arról, hogy nem emlékszünk semmire, az *endecasillabo* megfelelő versritmusában is lehet beszélni. A ritmus sajátosságaira nem is ez, hanem a *Purgatórium XXXI.* énekének megfelelő passzusa ad magyarázatot, amelyben a Léthe vizéből való kortyolás, vagyis a személyes vétek eltörlése csak a homály emlékét hagyja meg a beszélőnek, így az, az emlékezet hiányosságai miatt, csak „dadogva” képes nyilatkozni a túlvilági utazását kiváltó okokról. Amíg tehát az első ének adott passzusának értelmezése során a kijelentés és annak a nyelvi-poétikai manifesztációja látszólag egybehangzó mozzanatokként teremtik meg a szövegértelmelet, addig a mű-egészbe való illeszkedésük során ezen értelem felülíródik a „dadogás” indokolhatatlansága folytán. A kijelentés síkján adott magyarázat ugyan „szó szerint” aláhúzza a nyelv gyöngéit, ám a passzus szövegértelmét a mű-egész fölülírva teszi semmissé. Mivel a szövegkohézió felülírja a szó szerinti jelentést, az Eco által említett két kritérium egymással feloldhatatlan ellentmondásba kerül; a passzus új értelmét tehát a szó szerinti jelentéssel nem tudjuk igazolni.

IV. Mint az köztudott, valamennyi elbeszélő mű kiküszöbölhetetlen velejárója a narrátor szó ábrázoltsága. Akár úgy is fogalmazhatunk, hogy nem a narrátor teremt szöveget, hanem az általa mondottak *írás alá vetettsége* teremti meg őt. Ha elismerjük azt, amiről Bahtyin kimerítően beszél – s most gondoljunk például Dosztojevszkij *Feljegyzések az egérllyukból* című regényére –, vagyis hogy a narrátor-hős megnyilatkozásait, hangnemeiket és gondolatiságukat tekintve egyaránt, az *idegen szó megelőlegezése* határozza meg (azaz mások ítéletének fényében alkotja meg szavait, így azok megválasztásában kettős nézőpont vezérli), akkor ezen interpretáció helyes vagy téves voltát nem igazolhatjuk a tulajdonképpeni szójelentés felől, mégpedig azon egyszerű oknál fogva, hogy a bahtyini *belsőleg dialogikus* szó már fogalmilag is eleve kizárja a „szó szerinti” jelentést (BAHTYIN 1999, 66–79).⁴ Az, ahogyan Dosztojevszkij narrátor-

³ Ez még annál is nyilvánvalóbb, mint amikor egy adott ciklusba rendezett versek tesznek szert új értelemre a betagolódás révén.

⁴ Az interpretációval kapcsolatban felvetődik a kérdés: vajon mi az a *minimum*, ami egy irodalmi mű interpretációjától elvárható? Minthogy az irodalmi mű mint írott szöveg nem a kommunikációt célzó beszéd írásbeli reprodukciója, hanem a *nyelvertertésnek* és a *gondolat keletkezésének* területe, ha az interpretáció megreked a történet szintjén, figyelmen kívül hagyja az elbeszélést, a nyelvet és a szöveget, és még ha nem is tesz feltétlenül elfogadhatatlan megállapításokat a műről, de arról mint irodalmi termékről nem mond semmi érdemlegeset, akkor vajon téves interpretációnak vagy *elégtelen* interpretációnak tekintendő? A téves interpretáció nem több-e, mint az elégtelen interpretáció, amely csak a történetet érinti, csak a közléssel törődik, s arról a nyelvről mit sem mond, amelyen az létrejött, azaz amely csak a szűzösszegereblyézésére ügyel, s ennél fogva a művet végeredményben *nem irodalmi műként kezeli*? Vajon nem a (költői) jelentésnek a nyelvről való lehántásával állunk szemben ebben az esetben? Vagy megfordítva: ha „alapfokon”(a cselekmény szintjén) nem tekinthető tévesnek egy irodalmi mű interpretációja, akkor az bizonyosan releváns?

hőse küzd a szóért, *reprezentálja* azt az elméletet, amely szerint a nyelv nem a kész gondolat kifejezésének és átadásának, hanem a gondolat megalkotásának és a beszédpartnerben való felébresztésének eszköze (POTEBNYA 2002, 154).

V. Lezárásképpen megemlítem azt a modern lírában gyakran előforduló esetet, amikor a szavak köznapi, szótári jelentéseit ismerjük, ám a megnyilatkozást magát mégsem értjük. Nem vitatható, hogy az interpretációs tevékenység során egy adott szövegértelelemhez a vizsgált szavaktól elrugaszkodva jutunk el; ám ebben az esetben nem a szótári jelentésük, hanem éppenséggel annak fönnttarthatatlansága biztosít „ugródeszkát” az interpretációs jelentésalkotáshoz. Egy, a szintaxisban jelentéssel még nem bíró szót szeretnénk jelentéssé tenni: *a fennálló hiányból alkotjuk meg az egyik lehetséges költői értelmet*. Példaként József Attila *Tószunnyadó* című versére hivatkoznék. A cím itt nemcsak önálló költői szóalkotás, hanem egy új, a magyar nyelvtan szabályainak ellentmondó grammatikai alakzat: a – melléknévi igenévi – jelzőből és a jelzett főnévből inverz szórendben létesült összetett szó. Az összetett szó tagjai (tó és szunnyadó) önmagukban világos „szó szerinti” jelentéssel bírnak, ám agrammatikus összetételükben olyan hiányt mutatnak fel, melyet a költemény értelmezése során az olvasó hivatott betölteni a címben szereplő szó jelentésének megalkotásával. E metaforikus címről pedig – Ricoeur szavaival – elmondhatjuk: „A metaforikus állítás [...] szó szerinti értelmezésének kudarca hívja létre. Ebből a szempontból a metafora kiváltóságos eszköz a valóság felfüggesztésére, amely a szavak köznapi értelmének átheleződése révén történik.” (RICOEUR 1995, 96.)

IRODALOM

- BAHTYIN, M. 1999. *A szó Dosztojevszkijnél*. Budapest: Helikon.
- BARTHES, R. 1997. *S/Z*. Budapest.
- CROCE, B. 1966. *La poesia di Dante*. Bari: Laterza.
- ECO, U. 1990. *I limiti dell'interpretazione*. Milano: Bompiani.
- ECO, U. 1991. *Lector in fabula*. Milano: Bompiani.
- ECO, U. 1995. *Interpretazione e sovrainterpretazione*. Milano: Bompiani.
- ECO, U. 1999. *Kant és a kacsacsőrű emlős*. Budapest: Európa.
- FUBINI, M. 1975. *Metrica e poesia*. Milano: Feltrinelli.
- HOFFMANN B. 2000. Határon innen és túl. In *A látóhatár mögött*. Szombathely: Savaria University Press.
- KRISTEVA, J. 1996. *A szövegstrukturálás problémája*. Budapest: Helikon.
- LOTMAN, Ju. 2002. A szöveg mint értelemgeneráló rendszer. In *Kultúra és intellektus*. Budapest: Argumentum.
- DE MAN, P. é. n. Szemiotológia és retorika. In Bacsó B. (szerk.) *Szöveg és interpretáció*. Budapest: Cserépfalvi.
- POTEBNYA, A. 1990. *Teoreticseaskaja poettika*. Moszkva: Viszsaja skola.
- POTEBNYA, A. 2002. A szó és sajátosságai. Beszéd és megértés. In Kovács Árpád (szerk.) *Poétika és nyelvelmélet*. Budapest: Argumentum.
- RICOEUR, P. 1995. *Bibliai hermeneutika*. Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont.
- SZONDI, P. 1996. *Bevezetés az irodalmi hermeneutikába*. Budapest: T-Twins.
- TINYANOV, Ju. 1965. *Problema sztyihotvornovo jazika*. Moszkva: k. n.

Oláh Katalin